

יחסי רוסיה-ישראל בתחום האנרגיה – משותפות כושלת לתחרות?

קונסטנטין סימונוב

בחמש־עשרה השנים האחרונות מתהווה תחרות בין רוסיה לבין ישראל ביחס ליצוא גז לאירופה. הכדאיות הכלכלית של הרעיונות השונים להקמת צינורות גז על קרקעית הים התיכון להובלת הגז הישראלי לאירופה אינה ודאית, וייתכן שכדאי לישראל לנתבו לצריכה הפנימית או למפעלי הנזלה במצרים. ספק אם התחרות הישראלית תקשה במידה משמעותית על רוסיה: שוק הגז גדול דיו עבור שתייה, והיקף התחרות הישראלית אינו מציב אתגרים בלתי ניתנים לפתרון עבור רוסיה. יתרה מכך, בשל אתגר הדה־קרבוניזציה, רוסיה וישראל עוד יכולות למצוא זו את זו באותו המחנה, שתכליתו להגן על הצורך להוסיף להשתמש בגז.

בולטות הפחמימנים בסחר החוץ של ישראל ושל רוסיה

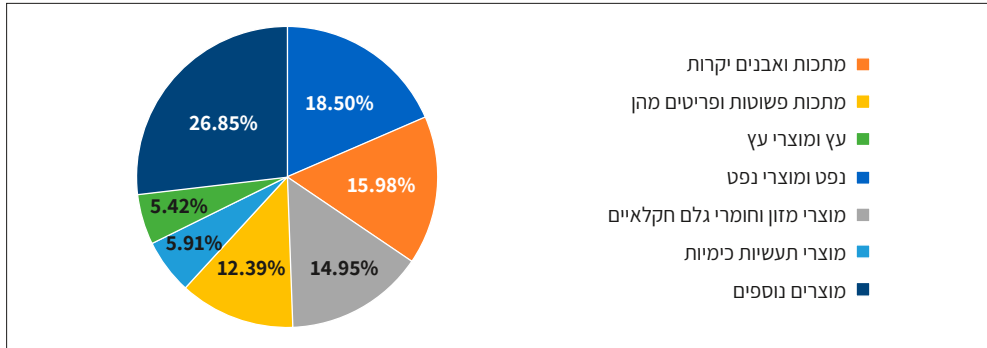
אחד המאפיינים הייחודיים של סחר החוץ הסובייטי היה הדומיננטיות של השיקולים המדיניים־אידיאולוגיים הכרוכים בו. אכן, היו גם מקרים בולטים שבהם ניתן משקל רב לשיקולים כלכליים־פרגמטיים. למשל, ברית המועצות הייתה ספקית הנפט והגז הגדולה למערב אירופה, והיו גם תקופות של שיתוף פעולה כלכלי סובייטי מוגבר עם ארצות הברית, אולם יחסי המסחר עם ישראל היו לרוב קשורים באופן הדוק לשיקולים מדיניים. עם הקמתה של מדינת ישראל החלה ברית המועצות בסחר עימה, שכלל בעיקר אספקת נפט סובייטי לישראל וקניית תוצרת חקלאית ישראלית, בעיקר פרי הדר, אך לאחר העימות הצבאי בין ישראל למצרים בשנת 1956 הופסקה אספקת הנפט הסובייטי מסיבות מדיניות. מאוחר יותר ניתקה ברית המועצות את יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל כליל. שיקום היחסים בשנת 1991 לווה בחזרה לסחר הדדי.

רוסיה הפכה ליורשת של ברית המועצות לא רק מבחינה משפטית־מדינית אלא גם מבחינת תחומי העניין בקשרי החוץ הכלכליים שלה. אין זה סוד שמגזר הנפט והגז הוא החשוב ביותר בכלכלה הרוסית ומשמש גם המקור העיקרי להכנסותיה מיצוא. לכן, כאשר דנים ביחסי החוץ הכלכליים של רוסיה עם מדינה כלשהי, יהיה זה הגיוני לבחון קודם כל את תחום הדלק והאנרגיה, ודאי כשמדובר ביבואנית אנרגיה כמו ישראל.

היחסים הכלכליים בין ישראל לרוסיה מתבססים לא מעט על אספקת פחמימנים מרוסיה, שהיא אחת מספקיות הנפט של ישראל. המזרח התיכון עתיר בעתודות נפט, אך ישראל היא כמעט המדינה היחידה באזור שבה אין למעשה נפט (אומנם ישראל עוסקת בהפקת נפט בשטחה, אך מבחינת ההיקף עיסוק זה נושא אופי סמלי בעיקר). עובדה זו אפילו סיפקה השראה לבדיחות על אודות בחירת המקום להקמתה של מדינת ישראל. בבסיסן של בדיחות אלה התבטאותה של גולדה מאיר על כך שמשה הביא את עמו למקום היחידי במזרח התיכון שאין בו נפט. היא אמרה זאת לאחר משבר הנפט הראשון בשנת 1973, כאשר המחיר לחבית הרקיע שחקים והנפט הפך באחת למוצר מבוקש וחסר.

מנקודת מבט כלכלית היה נכון שישאל תקנה נפט מהשכנים הערבים, אך הדבר בלתי אפשרי מבחינה מדינית, ומכאן העניין הישראלי ברוסיה כספקית הנפט. בשנת 2020 עמד שיעור הנפט ומוצרי הנפט על 18.5 אחוזים מכלל היצוא של רוסיה לישראל, אך הדבר נבע אך ורק מקריסת מחירי הנפט, וקודם לכן שיעור זה היה גבוה יותר.

תרשים מס' 1: תמהיל היצוא הרוסי לישראל בשנת 2020

המקור: שירות המכס הפדרלי של רוסיה

בעשור האחרון שוק הנפט הופך מגוון יותר ויותר, והוא גם נתון לשינויים ניכרים. לדוגמה, ארצות הברית חזרה אל שוק הנפט כספקית, לאחר שהייתה במשך זמן רב יבואנית הנפט הגדולה בעולם. ארצות הברית מספקת נפט לישראל מזה שנים רבות, ותפקידה של רוסיה בשוק הנפט הישראלי הולך ומצטמצם. זאת הגם שלפני 15 שנה אף נדון רעיון השתתפותן של חברות רוסיות בהון המניות של בתי הזיקוק הישראליים. בשנים 2016–2019 הייתה צריכת הנפט הממוצעת בישראל כ-11.5 מיליון טונות בשנה. בשנת 2020 – שנת מגפת הקורונה – ירדה הצריכה ל-9.8 מיליון טונות.

ואולם החלק המעניין ביותר בתולדות יחסי ישראל–רוסיה בתחום האנרגיה קשור בגז הטבעי, המהווה דוגמה לדינמיות של שוק האנרגיה המודרני. בתחום זה יכולות רוסיה וישראל אפילו להפוך למתחרות. עד לא מזמן ישראל הייתה מיועדת להפוך ללקוחה של רוסיה בתחום זה, ונדונו האפשרויות לאספקת הגז הרוסי אליה, ואילו עכשיו נכנסה ישראל בעצמה לשוק הגז העולמי כיצואנית. לכן הבדיחה שסיפרה גולדה מאיר אינה תקפה עוד בעניין הגז. התברר שלישראל דווקא יש עתודות גז, והיא נעזרת בטכנולוגיות המאפשרות מחקר והפקת הגז מהמדף היבשתי.

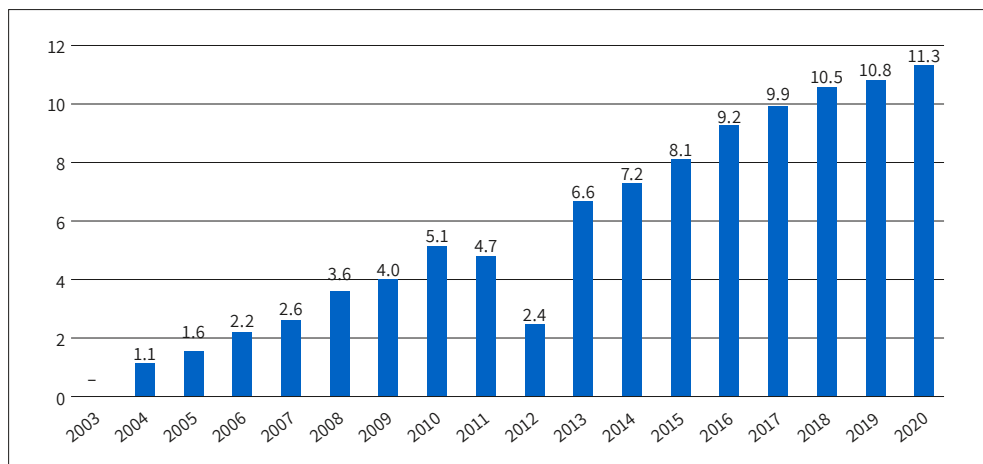
תחילת עידן הגז בישראל

בשנות ה־90 של המאה הקודמת נבחנו אפשרויות להקמת צינורות להובלת גז מרוסיה לישראל. הסיבה קשורה לכך שחלקו של הגז במאזן האנרגיה של ישראל באותה תקופה היה זניח, ובאותן השנים השתמשו בישראל בעיקר בנפט ובפחם. הגז הוא מקור אנרגיה זול יותר וידידותי יותר לסביבה מהנפט, והוא עדיף

בהחלט על הפחם בכל הקשור לאיכות הסביבה. עם זאת, היה צורך במקור אמין מבחינה מדינית לאספקתו. היחסים המדיניים בין רוסיה לבין ישראל היו חיוביים למדי, הגם שצצו קשיים ממשיים בתחום הלוגיסטיקה. במקביל, בתחילת המאה ה-21 החלו להתגלות מרבצי גז מול חופי ישראל, ומשנת 2004 החלה ישראל בהפקת גז משלה. כך התאפשר פיתוח אקטיבי ביותר של תשתית צריכת הגז, שנבנתה מן היסוד. עד שנת 2004 לא נעשה בישראל כל שימוש בגז הטבעי. בשנת 2006 מאזן הדלק והאנרגיה של ישראל היה כך: שיעור הנפט בו היה 67 אחוזים, שיעור הפחם – 30 אחוזים ושיעור הגז הטבעי – פחות מאחוז אחד. בתוך עשור המצב התהפך בצורה דרמטית. כבר ב־2015 עלה שיעור הגז הטבעי ל־30 אחוזים, שיעור הנפט ירד באופן חד ל־43 אחוזים ושיעור הפחם נשאר באותה הרמה בערך – 27 אחוזים.

האקלים בישראל מאפשר לה לפתח אנרגיה מתחדשת. עם זאת, לטענה האופנתית כי עלותה של האנרגיה המתחדשת נמוכה ביותר יש סייגים רבים. כך למשל, טענה זו מתבססת על נתוני ההספק המותקן ומתעלמת מהשפעות מזג האוויר ומחוסר היכולת לחזות את היקף ייצור האנרגיה – שני גורמים המחייבים להחזיק ולממן מלאי דלק או מערכת לגיבוי ההספק. לכן, בתחום האנרגיה נהוג כיום להתבסס בעיקר על הגז הטבעי. המקורות לאנרגיה מתחדשת ימשיכו כמובן להתפתח, והם יתחילו לדחוק את השימוש בפחם. חלקו של הגז, לעומת זאת, רק ילך ויגדל. רמת צריכת הגז בישראל הגיעה כבר לכ־11 מיליארד מטר מעוקב (מ"ק) בשנה. שנת 2020 היא חריגה בגלל מגפת הקורונה ואינה מצביעה על תחילתה של מגמה חדשה. עם זאת, רמת צריכת הגז בישראל יכולה בהחלט להגיע ל־20 מיליארד מ"ק בשנה, בייחוד לאור התוכניות לפתח את תחום ההנעה בגז.

תרשים מס' 2: צריכת גז טבעי בישראל, במיליארדי מ"ק

המקור: בריטיש פטרוליום

לפיכך, החל משנת 2004 עלתה צריכת הגז בישראל בקצב מהיר ביותר. עם זאת, בשנים 2005–2009 לא שרר בישראל ביטחון בכך שכמות הגז במרבצי המדף היבשתי שלה מספקת. בתקופה זו בדיוק התקיים המשא ומתן האינטנסיבי ביותר עם חברת גזפרום (Gazprom) הרוסית, ומשלחות רשמיות ביקרו זו אצל זו שוב ושוב. בתחילת 2007, לדוגמה, ביקר במשרדי גזפרום שר התשתיות הלאומיות של מדינת ישראל דאז, בנימין בן-אליעזר. הצדדים שוחחו לא רק על הקמת צינור הגז לישראל אלא גם על השתתפותה של גזפרום בתכנון ובבניית רשתות הגז בשטחה של מדינת ישראל.

במהלך המשא ומתן עלה הרעיון להקים את צינור הגז בלו סטרים 2 (Blue Stream 2). הצינור בלו סטרים הראשון חיבר בשנת 2002 את רוסיה וטורקיה דרך הים השחור. גם שוק הגז הטורקי התפתח באופן דינמי ובשנת 2008 הפכה טורקיה לשוק השני בחשיבותו עבור גזפרום, אחרי גרמניה. דרך צינור הגז הטרנס-בלקני ודרך צינור הגז החדש בלו סטרים סופקו 23.8 מיליארד מ"ק של גז טבעי. גזפרום החלה לשקול אפשרויות להרחבת נוכחותה בשוק הטורקי, ובמקביל עלתה האפשרות להקים את צינור הגז לישראל. בשנים 2008–2009 דנה גזפרום במרץ עם טורקיה בפרויקט השלב השני להקמת צינור הגז דרך הים השחור. במסגרת פרויקט בלו סטרים 2 תוכננה הנחת צינור גז חדש בתוואי מקביל לבלו סטרים, ותוכנן שהמשכו של הצינור הימי יחצה את שטחה של טורקיה בכיוון ישראל. ההערכות הטכניות המקדימות באשר לכדאיות הכלכלית של הפרויקט הצביעו על היתכנותו. אחת מהשלכות הפרויקט הייתה הפיכתה של טורקיה למדינת מעבר ליצוא גז, מה שעשוי היה להגביר את שאפתנותה הגיאופוליטית. כך הצינור עלול היה להפוך לאמצעי לחץ מצידה של טורקיה על ישראל, בעוד יחסי שתי המדינות הלכו והידרדרו. בסופו של דבר הפרויקט לא התממש, בשל שילוב של חוסר כדאיות כלכלית וסיכונים מדיניים.

המדף היבשתי שינה את הכול

הכול השתנה באופן קיצוני בשנת 2009. זו הייתה השנה שבה התגלה במדף היבשתי של ישראל מאגר הגז הטבעי הגדול הראשון – 'תמר'. את הקידוח במקום ביצעה החברה האמריקאית נובל אנרג'י, וההערכה הייתה שהמאגרים מכילים 280 מיליארד מ"ק של גז. לאחר מכן עודכנו ההערכות כלפי מעלה ליותר מ-300 מיליארד מ"ק גז להפקה מסחרית.

כעבור שנה גילתה אותה החברה במדף היבשתי במים העמוקים של ישראל מרבץ גז טבעי גדול אף יותר. המאגר נקרא על שמה של מפלצת הים המקראית 'לווייתן', אשר בהשראת ספרו הקלאסי של תומאס הובס החלה להתקשר גם לעוצמה מדינית. התוכניות היו שאפתניות ביותר. כבר בשנים 2018–2019 הייתה ישראל אמורה להתחיל לייצא גז בקנה מידה גדול למצרים ולירדן השכנות. המשלוחים הניסיוניים לירדן אכן החלו, ואילו מצב האספקה למצרים משתנה כל העת.

עם זאת, במובנים רבים מצב האספקה למצרים הוא שמשפיע על עתידה של מדיניות הגז הישראלית. צמצום יבוא הגז ממצרים לישראל החל ככל שהתקדמו העבודות לפיתוח שדה הגז תמר. במקביל החלו במצרים עצמה בעיות בהפקת גז. מאגרי הגז התגלו במדף היבשתי של מצרים מוקדם יותר והיא נתפסה כיצרנית פוטנציאלית גדולה של גז ("גז טבעי נזלי"). במסגרת זו נבחנה האפשרות להזרים את הגז המצרי באמצעות צינור הגז נאבוקו (Nabucco), שהאיחוד האירופי ראה בו חלופה חשובה לאספקת הגז הרוסית

לדרום-מזרח אירופה (בינתיים פרויקט נאבוקו נזנח). ואולם התברר כי ההערכות לגבי פוטנציאל ההפקה המצרי היו מוגזמות, ובמצרים עצמה חלה עלייה ניכרת בצריכת הגז המקומית. עקב המחסור שנוצר, קהיר ביטלה את יצוא הגז. תחילה הופסק יצוא הגז דרך הצינורות ולאחר מכן חדלה אספקת הגז באמצעות מפעלי ייצור גז"ן שנבנו באמצע שנות ה-2000. בשנת 2015 הפסיקה מצרים לחלוטין את יצוא הגז בשני האפיקים – צינורות וגז"ן. היא אף החלה לרכוש גז"ן בשוקי העולם, ובשנת 2017 הפכה ליבואנית הגדולה ביותר של גז"ן במזרח התיכון.

לאור זאת גם עלה הרעיון לאספקת גז מישראל למצרים, לשם הנזלתו שם בהמשך התהליך. בין ישראל לבין חברות מערביות שלהן מפעלי ייצור גז"ן במצרים החל משא ומתן רציני לחתימה על חוזה גדול לאספקת גז למפעלים במצרים, ולייצוא ממנה לשווקים הבינלאומיים. גובשו אפילו הסכמים ראשוניים, שלפיהם מאגר תמר יספק עד 7.5 מיליארד מ"ק בשנה למפעל בבעלות החברה הספרדית יוניון פנוסה גז (Union Fenosa Gas), ומאגר לווייתן יספק שבעה מיליארד מ"ק בשנה לתאגיד הבריטי בריטיש פטרוליום (BP) לטובת פרויקט גז"ן אחר במצרים. באופן זה אפשר היה לנצל את רוב פוטנציאל ההפקה של הגז בישראל, תוך הותרת האפשרות למתן מענה גם במקרה של ביקוש גובר בשוק המקומי.

אולם אז הגיעה התגלית החדשה במדף היבשתי המצרי. היה זה מאגר גז גדול חדש בחלק המצרי של אגן הים התיכון, שהתגלה בידי החברה האיטלקית ENI. המחקר המקדים הראה כי עתודות הגז שבו עולות על אלה שבמאגר לווייתן. עתודות הגז במאגר זוהר המצרי מוערכות על ידי מפעיל הפרויקט ב-850 מיליארד מ"ק. העבודות לניצול המאגר החלו זמן קצר לאחר גילוי, והפקת הגז במקום החלה כבר בדצמבר 2017. באוקטובר 2017 נכנסה לפרויקט גם החברה הרוסית רוסנפט (Rosneft), שרכשה מ-ENI כשליש מהסכם הזיכיון. כעת הרכב המשתתפים בקונסורציום לפיתוח מאגר זוהר נראה כך: ENI – 50 אחוזים, רוסנפט – 30 אחוזים, BP – 10 אחוזים, מובאדלה (Mubadala מאיחוד האמירויות) – 10 אחוזים. בשנת 2020 עמדה ההפקה בפועל במאגר זוהר על 21.7 מיליארד מ"ק גז ו-0.2 מיליון טונות קונדנסט.

בעיות הביקוש המקומי במצרים נפתרו, ועקב כך חתמה מצרים עם ישראל על חוזה לקניית כמות גז קטנה בהרבה מזו שהייתה צפויה קודם לכן. בשלב הפעלתו הראשון של מאגר לווייתן הוסכם כדלקמן: כשני מיליארד מ"ק בשנה יירכשו בידי חברות ישראליות, את הכמות הנוספת של 3.5 מיליארד מ"ק בשנה שריינו חברות ירדניות ומצריות במסגרת הסכמים ארוכי טווח. ההסכם עם מצרים הורחב מאוחר יותר ועכשיו מתוכננת אספקה למצרים של עד 4.7 מיליארד מ"ק גז ישראלי מדי שנה, החל מ-1 ביולי 2022 ועד סוף שנת 2034. בה בעת הוסכם בנפרד עם היבואנים כי האספקה תהיה על בסיס עקרון השווי, לאחר שייענו הצרכים של השוק המקומי.

גז טבעי נזלי או צינור?

לאחר תחילת ההפקה במאגר זוהר חזרה מצרים לרעיון של ייצור עצמי ויצוא גז נזלי, ואולם לישראל היו כבר תוכניות רציניות להפוך ליצואנית גדולה. פוטנציאל ההפקה במדף היבשתי עלה על הצרכים הפנימיים שלה, וכך נולד רעיון הפרויקט להקמת צינור גז ימי מישראל, והיא הגתה את הרעיון לפרויקט יצוא הגז באמצעות הקמת צינור הגז איסטמד (EastMed) ממזרח הים התיכון לאירופה. הרעיון נולד מייד לאחר גילוי בשנת 2015

של מאגר גז נוסף בגודל בינוני, 'אפרודיטה', הסמוך למאגר לווייתן, באזור המים הכלכליים של קפריסין. לפי הערכות ראשוניות, עתודות הגז במאגר נאמדו ב-115 מיליארד מ"ק, והיקף ההפקה יכול להגיע לשישה עד שמונה מיליארד מ"ק בשנה. עבור קפריסין, שנותרה המדינה היחידה באיחוד האירופי ללא מקורות אספקת גז, הייתה זו מתנה אמיתית (קפריסין דומה מאוד לישראל שלפני שנת 2004 – מדינה ללא מערכת אספקת גז עצמית וללא תרבות צריכת גז, אבל בעלת רצון לשנות את המצב). בשיתוף עם יוון הועלה הרעיון להקים את אחד מצינורות הגז הימיים הארוכים ביותר בעולם, שיחבר את משאבי הגז הטבעי במזרח אגן הים התיכון ליוון היבשתית דרך קפריסין וכרתים. אורכו הכולל של הצינור 1,900 ק"מ, מתוכם 1,300 ק"מ צריכים לעבור דרך הים (לשם השוואה, אורכו של צינור הגז נורד סטרים 2 שעובר דרך הים הבלטי הוא 1,234 ק"מ). זהו גם הצינור העמוק ביותר – העומק המרבי שבו מתוכנן לעבור הצינור הוא עד שלושה ק"מ.

כדי לממש את הרעיון רתמו לפרויקט את החברה IGI פוסידון (IGI-Poseidon). היא הוקמה בבעלות שווה של חברת הגז היוונית הלאומית דפה (Depa) וחברת האנרגיה האיטלקית אדיסון (שכעת היא חלק מהקונצרן הצרפתי Engie), כדי להוציא לפועל את פרויקט צינור הגז מטורקיה לדרום איטליה. אולם בשנת 2013 החברה הפסידה במכרז על זכויות להעברת גז מאזרבייג'ן משלב הפיתוח השני של המאגר שאח דניז (Shah Deniz) לפרויקט החלופי – צינור הגז הטרנס-אדריאטי.

עם זאת, הן פרויקט צינור הגז היבשתי מהגבול הטורקי ועד לים האדריאטי דרך שטחה של יוון (IGI) והן צינור הגז פוסידון העובר בים בין יוון לאיטליה נותרו ברשימת הפרויקטים שבתחום האינטרס המשותף של מדינות האיחוד האירופי. אליהם נוסף הפרויקט החדש איסטמד, שהיה אמור לשנע את הגז משדה לווייתן עד החיבור לצינור הגז פוסידון. הנציבות האירופית תמכה בפרויקט, העולה בקנה אחד עם הגישה המצדדת בגיוון מקורות אספקת הגז. הנציבות כללה אותו ברשימת מיזמי תשתית בעדיפות גבוהה והעניקה סובסידיה תקציבית בסך שני מיליון אירו למחקר מקדים לפרויקט. המחקר הראה כי הקמת הצינור אפשרית מבחינה מעשית.

בשנת 2017 חתמו ממשלות ישראל, קפריסין ויוון, בנוכחותו של הנציב האירופי לאנרגיה, על הצהרה משותפת לתמיכה בפרויקט איסטמד. בחודש מאי 2018 הקצה האיחוד האירופי 35 מיליון אירו (50 אחוזים מהסכום הנדרש) עבור התכנון ההנדסי (FEED), אשר אמור היה להסתיים לא יאוחר מ־2021. בנובמבר 2018 הודיעו ראשי ממשלותיהן של ישראל, קפריסין ויוון כי הם מכינים הסכם בין־ממשלתי להקמת צינור הגז, שהקיבולת שלו אמורה הייתה להגיע ל־20 מיליארד מ"ק בשנה. אולם בשלב הראשון הוחלט להגביל את הקיבולת ל־10 מיליארד מ"ק, עם אפשרות להרחבה בעתיד.

הוערך כי הקמת הצינור תעלה שבעה מיליארד דולר, אולם ההערכה עוררה ספקות מיד. הקמת צינור הגז הטרנס-אדריאטי, בעל הקיבולת הזוה של 10 מיליארד מ"ק והמשתרע לאורך 780 ק"מ בשטח יבשתי ו־100 ק"מ נוספים בים, עלתה יותר מחמישה מיליארד דולר. בהתחשב באורכו של החלק הימי של קו איסטמד, ברור היה כי סכום של שבעה מיליארד דולר לא יהיה מציאותי.

ב־2 בינואר 2020 חתמו יוון, ישראל וקפריסין בחגיגות על ההסכם להקמת צינור הגז איסטמד. ההסכם נחתם בידי שר האנרגיה של יוון קוסטיס הצידקיס, שר האנרגיה של ישראל יובל שטייניץ ושר האנרגיה של קפריסין גאורגיוס לקוטריפס, בנוכחותם של ראש ממשלת יוון קיריאקוס מיצוטקיס, ראש ממשלת ישראל

בנימין נתניהו ונשיא קפריסין ניקוס אנסטסיאדיס. כך הפכה ישראל באופן רשמי מלקוחה פוטנציאלית של רוסיה למתחרה הפוטנציאלית שלה. הגז הישראלי יועד לאותו השוק שבו פעלה גזפרום הרוסית בהצלחה רבה, מאז שנות ה-60 של המאה הקודמת.

ישראל ורוסיה כמתחרות בשוק הגז

באזור דרום-מזרח אירופה הייתה דומיננטיות מסורתית של גזפרום, והדבר הטריד את הרשויות האירופיות זה זמן רב. רוסיה החלה לקדם רעיונות להקמת צינורות גז חדשים דרך הים השחור ישירות לאיחוד האירופי, תוך עקיפת אוקראינה. למרות היתרונות הכלכליים הגלומים במהלך זה עבור הצרכנים לאור צמצום עלויות אספקת הגז, הוא עורר מורת רוח בבריסל, מסיבות מדיניות. כך נקבר פרויקט סאות סטרים (South Stream), המורכב מארבעה קווי צינורות.

בעקבות זאת חילקה גזפרום את הפרויקט לשני חלקים. החלק הראשון פנה צפונה והפך לנודד סטרים 2 (סאות סטרים יועד בין היתר גם לשוק האיטלקי, שיקבל כעת את הגז הרוסי דרך המדינות הבלטיות, ובעתיד יגיע הגז עד לגבול האוסטרי-איטלקי). החלק השני של הפרויקט הפך לצינור טורק סטרים (TurkStream). התברר שפרויקט זה אינו פשוט כלל, מכיוון שהוא קשור באופן הדוק ליחסים המדיניים של רוסיה עם טורקיה, בראש ובראשונה סביב נושא סוריה. בנובמבר 2015 נקלעו היחסים בין השתיים למשבר עמוק בעקבות הפלת מטוס רוסי בטורקיה. עם זאת, הניסיון הכושל להפיכה בטורקיה ביולי 2016 הוביל ל"איתחול" היחסים בין שתי המדינות (לא מן הנמנע שרוסיה סייעה בידי הנשיא הטורקי רג'פ טאיפ ארדואן לשמר את שלטונו, בכך שהעבירה לידי התרעה מודיעינית על ניסיון ההפיכה נגדו). לאחר ניסיון ההפיכה הכושל החל מימושו הנמרץ של צינור הגז טורק סטרים, והקמתו הושלמה בשנת 2019. קו צינור אחד יועד לשוק הטורקי והשני למדינות השכנות. הנחתו בשטחיהן של בולגריה, סרביה והונגריה העניקה לצינור את השם בלקן סטרים (Balkan Stream).

בה בעת נמשך באיחוד האירופי שיח ערני על אודות גיוון מקורות אספקת הגז. האירופאים תמכו בפרויקט אספקת הגז מאזרבייג'ן וכן שאפו לקבל גז מישראל ומקפריסין. עם זאת, מסדרון הגז הדרומי המורכב משלושה צינורות גז – דרום קווקז, טרנס-אנטוליה וטרנס-אדריאטי – בכל זאת הופעל, ואילו בניית מערכת הגז איסטמד טרם החלה, למרות כל ההצהרות האופטימיות.

פרויקט זה ניצב בפני שתי בעיות עיקריות, הקשורות בפועל זו לזו. הראשונה היא עלויות האספקה האפשרית; השנייה – היעדר משאבי גז בכמות הנדרשת למילוי צינור. עלות הצינורות תהיה גבוהה למדי ומחיר ההובלה יהיה בהתאם. בה בעת, לגז הישראלי יש חלופות וכן נקודת ייחוס לתמחור בדמות השוק המקומי. בשנת 2018, לדוגמה, מחיר הגז היה כ-200 דולר לאלף מ"ק. אם מוסיפים לסכום זה את עלות המעבר, מתקבל מחיר בסיס שהוא גבוה עבור השוק האירופי.

המסקנה היא שמשתלם יותר לספק גז לא לאירופה אלא למצרים השכנה, לצורכי הנזלתו שם. בשנת 2021 חזרו הצדדים שנית לרעיון זה, למרות קיומו של מאגר זוהר במצרים. ב-21 בפברואר 2021 הסכימו ישראל ומצרים על הקמת צינור גז חדש שיחבר את מאגר לווייתן עם שני מפעלים מצריים לייצור גז טבעי

נוזלי בחוף הים התיכון. היוזמת המרכזית של הפנייה לכיוון מצרים הייתה החברה האמריקאית שברון, שהפכה למפעילה של מאגרי הגז הגדולים ביותר של ישראל – לווייתן ותמר.

פיתוח הפרויקטים במדף היבשתי הישראלי לא התקדם בקצב מהיר דיו, ונובל אנרג'י התקשתה לעמוד ביעדים השאפתניים. לכן היה צורך בשותפה רצינית בדמותה של חברת שברון. זרע תחילה 32.5 אחוזים מפרויקט תמר, ובכך קיבלה בו מעמד של מפעילה. כעת הרכב בעלי המניות של הקונסורציום נראה כך: שברון – 32.5 אחוזים, ישראל – 28.75 אחוזים, מבאדלה פטרוליום – 22.0 אחוזים (דלק קידוחים מכרה לה את חלקה בפרויקט בספטמבר 2021), תמר פטרוליום – 9.25 אחוזים, דור – 4.0 אחוזים, אורסט – 3.5 אחוזים. בהמשך השנה, באוקטובר 2020 רכשה שברון מנובל אנרג'י 39.66 אחוזים מפרויקט לווייתן תמורת חמישה מיליארד דולר, ובכך קיבלה גם בו מעמד של מפעילה. דלק קידוחים ורציו פטרוליום הפכו לשותפותיה. הראשונה מחזיקה ב־45.33 אחוזים מהפרויקט והשנייה ב־15 אחוזים.

בתחילת 2021 הודיעה שברון כי בכוונתה להשקיע 235 מיליון דולר בהרחבת קיבולת צינורות הגז, כדי להגדיל את היקף האספקה למצרים בשלב ראשון לשבעה מיליארד מ"ק בשנה. החוזה לביצוע העבודות נחתם עם החברה הישראלית 'נתיבי הגז הטבעי לישראל', והיא זו שתקים את צינור הגז שיחבר בין הערים אשדוד ואשקלון. אשקלון שוכנת בסמוך לרצועת עזה, היכן שמתחיל צינור הגז באורך 90 ק"מ לאורך קרקעית הים התיכון ונמשך עד לאל-עריש שבמצרים. הכוונה היא להגדיל את הקיבולת של צינור זה בדיוק לשבעה מיליארד מ"ק.

בפועל אפשר להגדיל את נפח פעילות הצינור אף יותר, מה שהופך את סיכויי המימוש של פרויקט איסטמד למעורפלים עוד יותר. עם זאת, יש לציין שבסוף שנת 2020 הביעה ארצות הברית תמיכה מדינית בפרויקט זה, ואף הודיעה על האפשרות להיכנס לפורום הגז של אגן מזרח הים התיכון כמשקיפה. הפורום הוקם בקהיר על ידי מצרים, ישראל, קפריסין, יוון, איטליה והרשות הפלסטינית, כדי לדון בסוגיות אופטימיזציה של תשתיות הגז ובמימוש פרויקטים של גז באגן מזרח הים התיכון.

ואולם השיקולים הכלכליים נוטים לטובת השימוש בגז זה בראש ובראשונה להנזלה. ישראל נקלעה למצב ייחודי למדי. עתודות הגז שלה גדולות בהרבה מכמות הגז הנדרשת כדי לספק את צריכה הפנימית ואת צורכי שכנותיה הקרובות, אך הן צנועות יחסית ויקרות לצורך יצוא גז לשווקים גדולים יותר באמצעות צינורות. שדה לווייתן יכול לספק בהפעלתו המרבית 20–21 מיליארד מ"ק בשנה, וגם זאת רק במימוש השלב השני, שטרם ברור אם יצא לפועל. לכן, לעת עתה כדאי להתמקד בהפקה של 10–11 מיליארד מ"ק בשנה. בהתחשב בצרכים ההולכים וגוברים של ישראל, כמות זו אינה כה גבוהה. מסיבה זו בדיוק היה חיוני לצרף לפרויקט את המאגרים הקפריסאיים, אולם בהקשר זה נתקל הפרויקט בבעיה מדינית: טורקיה, שנותנת חסות לרפובליקה של צפון קפריסין, מתנגדת באופן מוחלט לפיתוח המדף היבשתי הקפריסאי. אנקרה הבטיחה לעצור את הניסיונות לביצוע קידוחי מחקר במימי קפריסין, בתואנה כי היא מגינה על האינטרסים של האוכלוסייה בחלק הצפוני של האי. עוד באביב 2018 מנע הצי הטורקי מספינת הקידוח שרכשה החברה האיטלקית ENI להתחיל בעבודתה.

חברת אקסון מוביל האמריקאית המשיכה בכל זאת לעבוד במדף היבשתי הקפריסאי והודיעה בפברואר 2019 על גילוי של המאגר גלאוקוס 1. לפי ההערכות הראשוניות, עתודות הגז במקום נאמדות ב־140–225

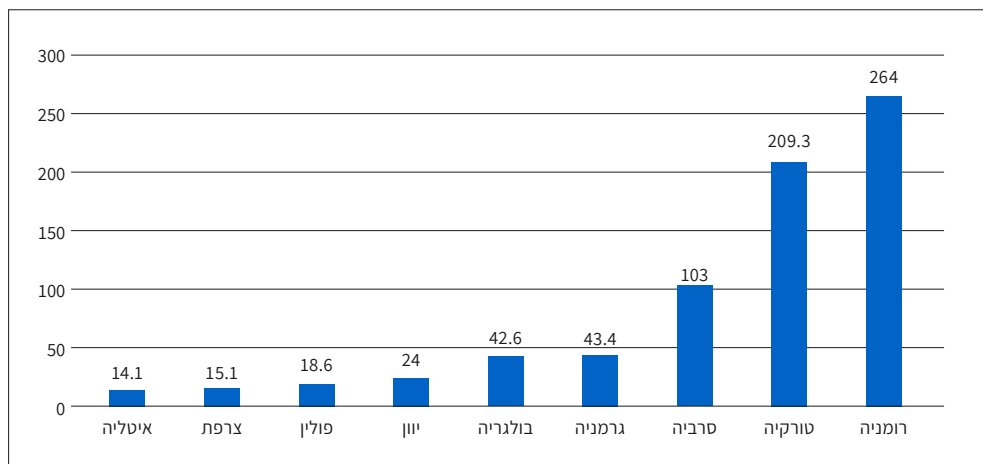
מיליארד מ"ק. אקסון מוביל נחושה להמשיך בעבודתה במדף היבשתי הקפריסאי. טורקיה מצידה ממשיכה להתעקש כי על הפרויקט להתחשב לכל הפחות באינטרסים של החלק הטורקי של קפריסין. בשנת 2021 טורקיה הערימה קשיים בפני מימוש ההסכם בין ישראל, קפריסין ויוון להעברת כבל חשמל תת-ימי בים התיכון, בטענה כי הפרויקט חודר למים הטריטוריאליים שלה. קודם לכן, ב־2019 חתמה טורקיה על הסכם לחלוקת המים הכלכליים (EEZ) עם לוב תוך התעלמות מזכויותיהן של יוון, קפריסין ומצרים, בניסיון להפעיל עליהן לחץ להתפשר במחלוקת שלהן עם אנקרה ביחס לסימון הגבולות הימיים בים התיכון.

הגורם הטורקי מוסיף להיות סיכון ניכר נוסף לא רק לפרויקטים של המחקר הגיאולוגי ולפרויקטים של הפקת גז במימי קפריסין אלא גם לצינור הגז איסטמד. זאת לא רק עקב האינטרסים של הקפריסאיים בצפון האי אלא גם עקב תפקידה של טורקיה כמרכז מעבר קווי האספקה של משאבי האנרגיה. אנקרה מצפה כי כלל אספקת הגז דרך הצינורות לדרום-מזרח אירופה תעבור בשטחה. גז המופק ברוסיה ובאזרבייג'ן כבר מובל דרך שטח של טורקיה. ברור שבעיני הטורקים, צינור איסטמד שאמור להתחבר ליוון הוא התפתחות בלתי רצויה על אחת כמה וכמה. הקמתו תמנע ממסדרון הגז הדרומי לקבל כמויות גז נוספות להובלה, ובמקביל תיצור תחרות להזרמת הגז האזרי לדרום הבלקן ולדרום איטליה.

מעניין כי לפרק זמן קצר נתפסה טורקיה אפילו ככיוון אפשרי להעברת גז מישראל לאירופה. עם זאת, אי-האמון הרב בין אנקרה לירושלים, המחלוקות המדיניות העמוקות סביב קפריסין, סוריה והסוגיה הפלסטינית, כמו גם החשש באירופה מהתלות המוגזמת במעבר הגז דרך טורקיה – כל אלה הסירו את הנושא מסדר היום. בתחילת שנת 2019 טורקיה לא הוזמנה, בהפגנתיות, לשיבה הראשונה של פורום הגז של מזרח אגן הים התיכון. זאת ועוד, היחסים המדיניים בין טורקיה וישראל רחוקים מלהיות יציבים. התמיכה האקטיבית של הטורקים בהנהגה הפלסטינית, ובפרט בתנועת חמאס, תורמת גם היא לחוסר היציבות.

גורלו של צינור הגז איסטמד עשוי אפוא להיות דומה לגורלו של צינור הגז נאבוקו, שזכה לפרסום נרחב ולבסוף נותר על הנייר. הגז הישראלי יתחרה בגז הרוסי בכל מקרה. הוא יעבור הנזלה במצרים ומשם ייכנס לשווקים בעולם. עם זאת, גם רוסיה מצידה מוכנה לתחרות. מערכת בלקן סטרים נבנית די מהר. צינור זה אמור להוביל את הגז הרוסי לאורך המסלול הדרומי דרך טורקיה, בולגריה, סרביה והונגריה עד למרכז הגז האוסטרי בבאומגרטן. ב־1 בינואר 2021 החלה אספקת הגז הרוסי דרך קו טורק סטרים לסרביה, ובתחילת יולי 2021 נערך טקס חיבור הצינור החדש בגבול סרביה והונגריה, שאחריו הושלם קו צינור הגז בלקן סטרים, אם כי נותר לסיים את בנייתן של תחנות הדחיסה. הודות לכך, במחצית הראשונה של 2021 גדלה באופן ניכר אספקת הגז הרוסי למדינות המקבלות גז באמצעות טורק סטרים (רומניה, טורקיה, סרביה, בולגריה, יוון).

תרשים מס' 3: גידול בהיקפי אספקת הגז מגזפרום במחצית הראשונה של שנת 2021 בהשוואה למחצית הראשונה של שנת 2020 (באחוזים)

המקור: גזפרום

בפועל, בשוק הגז יש די מקום לרוסיה ולישראל גם יחד. סדר היום בסוגיית האקלים יחייב לפעול לכל הפחות להמרת הפחם בגז, וההפקה העצמית של הגז באירופה הולכת ומצטמצמת. לכן, ספק אם יתממשו ההשערות שלפיהן הגז הישראלי יהפוך לבעיה רצינית עבור אספקת הגז הרוסית. רוסיה אומנם לא תהפוך עוד ליצואנית גז לישראל, אולם גם ישראל לא תיצור בעיות בלתי פתירות לרוסיה בכל הנוגע לשימור חלקה בשוק הגז האירופי.

בשלושים השנים שאחרי חידוש היחסים הדיפלומטיים בין רוסיה לישראל התפתחו היחסים הכלכליים בין השתיים באופן ניכר. תחילה שבה רוסיה למקומה של ברית המועצות כספקית הנפט. כלכלת שוק אף עוררה במדינה דיון באפשרות להשקיע בזיקוק הנפט בישראל, ועלו גם תוכניות לאספקת גז רוסית לישראל. בזמן התנהל ברוסיה עצמה שיח ערני בדבר הצורך לנטוש את יצוא חומרי הגלם ולגוון את מקורות ההכנסה של המדינה. ואולם המצב השתנה באופן פרדוקסלי – ישראל עצמה החלה לשקול אפשרות להפוך ליצואנית גדולה של פחמימנים. ראשיתם של רעיונות אלה בגילוי מרבצי הגז הגדולים במדף היבשתי של ישראל.

רוסיה וישראל מציינות שלושים שנה לחידוש היחסים הדיפלומטיים ביניהן, ולמעשה גם לחידוש יחסי המסחר – במעמד של מתחרות פוטנציאליות בשוק האנרגיה. למרבה המזל, הדבר אינו גורם חיכוכים רציניים ביחסיהן המדיניים. יתר על כן, אין לשלול את האפשרות כי רוסיה וישראל יצטרפו להגן יחדיו על המשך קיומו של הגז הטבעי כאחד המקורות הבסיסיים העיקריים להפקת אנרגיה, שכן פעילי התנועות הירוקות מעלים יותר ויותר ספקות באשר ליתרונות השימוש בגז בהקשר האקולוגי.